Ο Σπύρος Ασδραχάς και η εννοιολόγηση της πρωτόγονης επανάστασης

ΣΤΟΝ ΤΟΜΟ ΑΥΤΟΝ συγκεντρώνονται είκοσι κείμενα του Σπύρου Ασδραχά για την *πρωτόγονη επανάσταση*. Κάποια από αυτά αναδημοσιεύονται για πρώτη φορά μετά την αρχική τους γραφή στις δεκαετίες του 1950 και 1960.

Τα κείμενα χωρίζονται σε δύο ενότητες. Η πρώτη, *Ο κόσμος της βίας: τεκμηρίωση και ερμηνεία*, αποτελείται από πρωτόγραφα ή ξαναδουλεμένα κείμενα, στα οποία παρακολουθούμε τη σταδιακή διαμόρφωση της έννοιας «πρωτόγονη επανάσταση», μέσα από τον διαρκή διάλογο με ποικίλα έγγραφα. Εδώ βρίσκει τη θέση της και η μεταγενέστερη εργασία για τις διοικητικές αυθεντίες και τους διωκόμενους μέσα από το πρίσμα της επιστολογραφίας (2003/2006). Η δεύτερη ενότητα, *Η μετάπλαση του κόσμου της βίας και ο Χρήστος Μιλιόνης*, είναι αφιερωμένη στα ερμηνευτικά προβλήματα προσέγγισης των εξιδανικευμένων περιστάσεων που διασώζονται ιδίως στο κλέφτικο τραγούδι, καθώς και στις συμπληρωματικές μορφές τεκμηρίωσης και ερμηνείας που μπορούν να διαφωτίσουν τη διάσταση ανάμεσα στο ιδανικό και στο πραγματικό.

Αντί εισαγωγής επιλέχτηκε το κείμενο του Σπύρου Ασδραχά «Οι πρωτόγονοι της εξέγερσης» (1985/1993), όπου συμπυκνώνονται οι ώς τότε έρευνες και τα κείμενά του για την *πρωτόγονη επανάσταση*. Θέση επιλόγου έχει το άρθρο με τίτλο «Το ποθούμενο» (1993/1995), στο οποίο αναδεικνύεται το βάρος των φαινομένων της μεγάλης διάρκειας προκειμένου να ανιχνευτούν συμπεριφορές και συνειδήσεις μέσα στις συγκυρίες κρίσης του συστήματος της κατάκτησης και τις ιδιαίτερες συνθήκες ενσωμάτωσης των παρα-

δοσιακών στάσεων και αξιών στο νέο σύστημα αξιών και ιδεών που παρήγαγε η Επανάσταση του 1821.

Από τις πρώτες του μελέτες, φοιτητής ακόμη της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Ασδραχάς προτείνει μια ρηξικέλευθη προσέγγιση του κόσμου των κλεφτών και των αρματολών, ξεδιπλώνοντας, μέσω των αρχειακών εγγράφων, των επιστολών και άλλων τεκμηρίων, μηχανισμούς, δίκτυα σχέσεων, πλέγματα αντιθέσεων, ανταγωνισμών, συμμαχιών και αλληλεγγυοτήτων. Στα κείμενα αυτά διαμορφώνεται και δοκιμάζεται ένα ερμηνευτικό σχήμα που θα κλονίσει τη συνέχεια της φορμαλιστικής γενεαλογίας του Εικοσιένα και της συνακόλουθης μεθερμηνείας των τεκμηρίων,[1] η οποία, μέχρι τότε, χαρακτήριζε τη γραμματεία για τον κλεφταρματολισμό.[2] Οι μαρτυρίες και τα σχόλια που δημοσιεύει ο

1. Σπύρος Ασδραχάς, «Αρματολοί και κλέφτες στη Λευκάδα: 14 ανέκδοτες επιστολές», *Ηπειρωτική Εστία*, 3 (1954), σ. 934-944 [= *εδώ*, σ. 19-48]· «Ανέκδοτα έγγραφα για τους αρματολούς Κ. Καστανά και Γ. Σταθά», *Νέον Αθήναιον*, 1/1 (1955), σ. 26-40 [= *εδώ*, σ. 49-68]· «Σημείωμα για τον Αντρούτσο», *Νέον Αθήναιον*, 1/2 (1955), σ. 222-239 [= *εδώ*, σ. 69-92]· «Ο κλέφτης Ανδρούτσος (Μερικές παρατηρήσεις και επανορθώσεις)», *Ηπειρωτική Εστία*, 5 (1956), σ. 443-446 [= *εδώ*, σ. 93-100].

2. Το επισημαίνει ο Γιάνης Κορδάτος στην κριτική του για την παραδομένη αντίληψη (*Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. 9, «Τουρκοκρατία (1453-1821)», Εκδόσεις 20ός αιώνας, Αθήνα 1957, κεφάλαιο ΙΗ΄ «Αρματολοί και Κλέφτες», σ. 179, σημ. 1, σ. 181, σημ. 3), παραπέμποντας στις εργασίες δύο πολύ νέων τότε ιστορικών, του Σπύρου Ασδραχά, «Ανέκδοτα έγγραφα...», *ό.π.*, και του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Νέα στοιχεία περί του θεσμού των κάπων εν Πελοποννησω», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, 11 (1956), σ. 78-88. Και αλλού: «στα χρόνια μας μερικοί που ανήκουν στην προοδευτική παράταξη ξεκινώντας όχι από τη σκοπιά του επιστημονικού σοσιαλισμού-μαρξισμού αλλά από τον κακώς εννοούμενο λαϊκισμό, θέλουν να παρουσιάσουν τα προερχόμενα από τις λαϊκές τάξεις ηγετικά στελέχη από τα γεννοφάσκια τους ώς την τελευταία τους πνοή πατριώτες και πολιτικούς μεγάλους [...] Δεν μπορούμε ούτε να εκμοντερνίσουμε [...] να βλέπουμε την ιστορία της Τουρκοκρατίας με κριτήρια σημερινά, επηρεασμένα από την πολιτική μας τοποθέτηση.

νεαρός ιστορικός για τον αρματολισμό και την κλεφτουριά, «έξω από τον πολύτιμο πληροφοριακό τους χαρακτήρα, παρέχουν τη δυνατότητα για ανεπίληπτη διάγνωση του συναισθηματικού βίου των κλεφτών και αρματολών κατά τρόπο αυθεντικότερο πολλές φορές από τα κλέφτικα τραγούδια».[3]

Στα 1957 επανεκδίδονται τα *Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη*, με επιμέλεια, σχόλια, εισαγωγή και επίλογο (*Απόσωμα*) του Σπ. Ασδραχά.[4] Εκεί δοκιμάζει μια ριζική κριτική στον «εκσυγχρονισμό των μαρτυριών», στην αναδρομική δηλαδή νοηματοδότηση των τεκμηρίων. Στην εισαγωγή αποδεσμεύεται, και κάποιες φορές δηλώνεται ρητά, η προβληματική του για την ιδεολογική ηγεμονία των «καλαμαράδων» στην Επανάσταση του ’21, οι οποίοι, άλλοτε με τη βία κι άλλοτε με τη διεύρυνση της πολιτικής ενσωμάτωσης της πρωτόγονης εξέγερσης στο εθνικό σχέδιο, μετασχημάτισαν τα αρματολικά δίκτυα σε στρατό. Στο *Απόσωμα* και, ιδιαίτερα, στα *σχόλια* επί του μακρυγιαννικού κειμένου διαγράφονται ερμηνευτικές ορίζουσες, οι οποίες αναδεικνύουν τις μορφές και τους τρόπους ώσμωσης των φορέων της *πρωτόγονης επανάστασης* και της προνοιακής αντίληψης της ιστορίας με τη δυναμική του Εικοσιένα. Αναδεικνύεται, δηλαδή, το βάρος της ίδιας της επαναστατικής διαδικασίας που μετασχηματίζει το παραδοσιακό ποθούμενο σε υλική δύναμη, η οποία θα ανατρέψει τον παραδοσιακό κόσμο· τον

Δυστυχώς πολύ λίγοι απ’ τους νέους ιστορικούς μας, και ανάμεσα σ’ αυτούς αναφέρω τον Ασδραχά, μπήκαν στο νόημα και βλέπουν με αντικειμενικά κριτήρια και όχι με υποκειμενικά της στιγμής τις διάφορες φάσεις και εξελίξεις της νεοελληνικής μας ιστορίας»: Γ. Κορδάτος, «Τάκης Σταματόπουλος: “Ο εσωτερικός Αγώνας (Πριν και κατά την Επανάσταση του 1821) Τόμ. Α΄ Αθήνα 1957”», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 7/46-48 (1958), σ. 70-71.

3. Σπ. Ασδραχάς, «Δύο μαρτυρίες από την Τουρκοκρατία», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 5 (1957), σ. 216-218 (πβ. *εδώ*, σ. 3, 10-16). Η πρόταση καταλήγει στην επισήμανση: «Πρόχειρα σημειώνουμε πως το φαινόμενο Μακρυγιάννη είναι ανεπίδεκτο ορθής ερμηνείας χωρίς τη γνώση τέτοιων κειμένων».

4. *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, Εκδότες Μέλισσα - Α. Καραβίας, Αθήνα 1957.

μόνο κόσμο όπου χώραγε κι όπου μπορούσε να αναπαραχθεί το ένοπλο δυναμικό του Εικοσιένα και η εξουσία του.[5]

Την επόμενη χρονιά, το 1958, δημοσιεύει στην *Επιθεώρηση Τέχνης* ένα άρθρο, όπου συμπυκνώνει και θεωρητικοποιεί την προβληματική του για τον αρματολισμό κατά την οθωμανική κυριαρχία και την Επανάσταση του 1821.[6] Στο κείμενο αυτό τίθενται τέσσερα σημαντικά ζητήματα που θα σφραγίσουν όλες τις επόμενες μελέτες του για τους κλέφτες και τους αρματολούς.

Το πρώτο ζήτημα αναφέρεται στην εννοιολόγηση του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης αλλά και των όρων που επέτρεψαν «ωσμώσεις και εισχωρήσεις των κατακτημένων στο σύστημα των κατακτητών, δημιουργώντας συνδετικούς κρίκους, αλλά και ανταρσίες».[7]

Το δεύτερο έχει να κάνει με το ένοπλο δυναμικό, που ορίζεται ως μια διαμορφούμενη πολεμική αριστοκρατία. Πέρα και ανεξάρτητα από τη διακρίβωση «των αιτίων της γένεσης της κλεφτουριάς», ο Ασδραχάς διακρίνει μια τυπική, όπως γράφει, σχέση αρματολού και κλέφτη. Ο κλέφτης επιδίδεται στη ληστεία κι έτσι αποκτά δύναμη και πόρους που του επιτρέπουν να διευρύνει την ομάδα του και να αναπτύξει τοπικά και συγγενικά δίκτυα που

5. Σ' όλα αυτά, ο Ασδραχάς θα επανέλθει πολύ αργότερα, αναπτύσσοντας, σε σχόλια και σύντομες παρεμβάσεις, σκέψεις που έμειναν ανολοκλήρωτες στις διατυπώσεις του 1957. Στους σχεδιασμούς των Εκδόσεων Ε.Α.Π. είναι και η έκδοση τόμου με κείμενά του, όπου αναπτύσσεται η προβληματική του για την ελληνική επανάσταση του 1821. Εκεί, μεταξύ άλλων, θα βρουν τη θέση τους εργασίες που φωτίζουν τους υλικούς και διανοητικούς μηχανισμούς που παρήγαγαν το «στρατιωτικόν» της Επανάστασης.

6. Σπ. Ασδραχάς, «Γύρω από τον αρματολισμό κατά την Τουρκοκρατία και το '21», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 7/39 (1958), σ. 107-111 [= *εδώ*, σ. 147-156].

7. Βλ. τη σύνοψη και τη σημασία αυτής της προσέγγισης στο Σπ. Ασδραχάς, «Προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821», εφ. *Η Αυγή* / «Ενθέματα», 27 Μαρτίου 2011. Είναι περιττές εδώ οι αναφορές στις σχετικές διατυπώσεις του Κ. Μαρξ· αρκεί η υπενθύμιση των συναφών διατυπώσεων στην περίφημη «Εισαγωγή του 1857».

στηρίζουν τη δραστηριότητά του αυτή. Στόχος του, η κατάληψη αρματολικιού. Αυτό μαρτυρείται από όλες τις πηγές και περιγράφει έναν μηχανισμό που η εμβέλειά του ξεπερνά τις συγκυρίες και τις ιστορίες των προσώπων. Ο κλέφτης ληστεύει, διαγουμίζει και σκοτώνει προσβλέποντας στον δρόμο της νομιμότητας, στον δρόμο του αρματολικιού. Κι η αξιοσύνη του στη ληστρική δράση εγγυάται τη δυνατότητά του να αναδειχθεί σε τηρητή της ευταξίας, δηλαδή να κυνηγά κλέφτες, που κι εκείνοι με τη σειρά τους θα προσπαθούν να του αρπάξουν τ' αρματολίκι. Έτσι, «η κλεφτουριά θ' ακολουθήσει ένα φαύλο κύκλο, από την παρανομία στη νομιμότητα, και θα τραφεί από το ίδιο της το κρέας». Οι αρματολοί και οι περιφερόμενοι κλέφτες που διεκδικούν τη θέση των πρώτων παράγουν μια ιδιόμορφη αριστοκρατία των όπλων και της βίας,[8] όπου οι ρόλοι του κυνηγού και του κυνηγημένου, του φονιά και

8. Ο Δημοσθένης Δανιηλίδης θα καταθέσει στα 1934 τα εξής πολύ σημαντικά: «Η κλεφτουριά [...] ήταν η πρωτόγονη μορφή μιας αυθόρμητης πηγαίας νεοελληνικής εξουσίας, πολιτικής και όχι μόνο στρατιωτικής [... Οι κλέφτες] αποτελούσαν τη μοναδική αριστοκρατία, που είχε δημιουργηθεί κ' επιβληθεί χάρη στη φυσική επιλογή μέσα σε μακρούς αιώνες»: Δ. Δανιηλίδης, *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Νέα Σύνορα, Αθήνα χ.χ. ([1]1934), σ. 132-233, 235. Βλ. σχετικά το ηχογραφημένο σεμινάριο του Σπύρου Ασδραχά, «Δημοσθένη Δανιηλίδη, *Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*», Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΙΙΕ/ΕΙΕ), 8 Μαρτίου 2005, που απόκειται στον διαδικτυακό τόπο http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/16030 (επίσκ. 11/4/2019). Απομαγνητοφωνώ από εκεί: «Η ληστεία και η αρπαγή αποτελούσαν το κυριότερο μέσο για τη συντήρηση του κλέφτη. Και οι συνθήκες αυτές, όπως και οι μοιραίες ασκημιές της πολεμικής και της ληστρικής ζωής είναι εκείνο που κάνει πολλούς ιστορικούς [...] αν όχι να ταυτίζουν, πάντως να συγχέουν συχνά τους κλέφτες, και από κοινωνιολογική άποψη, με τους κοινούς κλέφτες των αστικών κοινωνιών, όπου θεωρείται ιερή κι απαραβίαστη η ατομική ιδιοκτησία Η πλάνη αυτή έχει την πηγή της γενικά στην τάση όχι ολίγων ιστοριογράφων να κρίνουν γεγονότα περασμένων εποχών με τα μέτρα και τις αξίες της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Και ειδικά, στην ανεπαρκή γνώση της προαστικής οικονομίας των δυτικών χωρών, όπου η ληστεία υπήρξε ένας από τους απίστευτα δημιουργικούς παράγοντες».

του εκδικητή εναλλάσσονται. Ωστόσο, αν και ο αρματολός μπορεί να αποκτά εξουσία αναγνωρισμένη από το σύστημα της κατάκτησης και τις τοπικές αυθεντίες, δεν αποκόπτεται ποτέ από την κλεφτουριά, από την οποία προέρχεται.[9]

Το τρίτο ζήτημα αφορά «την επισήμανση των σχέσεων αρματολισμού και κοτζαμπασηδισμού». Το πρόβλημα εδώ «δεν τίθεται ως σφετερισμός της οικονομικής βάσης των γαιοκτητών, κάτι τέτοιο ήταν μάλλον αδιανόητο – χαρακτηριστικές στο προκείμενο οι γνωστές σελίδες του Κασομούλη, όπου γίνεται λόγος για τις αντιθέσεις αρματολού και κοτζάμπαση. Το πρόβλημα τίθεται ως απαίτηση του αρματολισμού για εξάσκηση από μέρους του των αρμοδιοτήτων του κοτζάμπαση και για κάρπωση άρα των συμφυών ωφελημάτων. Η διαμορφούμενη πολεμική αριστοκρατία επιζητεί να εξαντλήσει τα περιθώρια της δύναμής της· αυτό σημαίνει υποκατάσταση της πολιτικής άποψης της οικονομικής ισχύος των γαιοκτητών, και σε καμιά περίπτωση αλλαγή της οικονομικής βάσης [...] Η ισχύς του αρματολισμού θα ορισθεί ανάλογα με την ισχύ του κοτζαμπασηδισμού».[10] Στην ίδια λογική, σε επόμενο κείμενο θα αναφερθεί ως παράδειγμα η τακτική του Αλή πασά, την οποία διασώζει και πάλι ο Κασομούλης, απέναντι στον αρματολό του Ασπροπόταμου Νικόλαο Στορνάρη, ο οποίος, εκτοπίζοντας τον τοπικό πρόκριτο, αναλαμβάνει και καρπώνεται την ενοικίαση των φόρων.[11] Ωστόσο, όπως συμπληρώνει ο Ασδραχάς, τέτοια «εξαιρε-

9. Όλα αυτά, αναλυτικά, στο Σπ. Ασδραχάς, «Γύρω από τον αρματολισμό», *ό.π.* [= *εδώ*, σ. 149-150].

10. Στο *ίδιο*.

11. «Ο αρματολός που μάς παρουσιάζει ο Κασομούλης ασκεί μια εξουσία, και θα δούμε τα όριά της, εξομοιώνεται με τον πληθυσμό ως προς τις οικονομικές του δραστηριότητες, γίνεται κι αυτός νοικοκύρης και απολογείται. "Τα πλούτη δεν τα απόκτησα από αρπαγάς", πράγμα που σημαίνει ότι ήταν μέσα στον κανόνα να αποκτώνται τα πλούτη "από αρπαγάς", μέσω των όπλων, λείες, λάφυρα και λοιπά, "παρά από εμπορικάς επιχειρήσεις ενοικιάσεις προσόδων, προβατονομίων και από τα εισοδήματα των ζευγαριών μου επί Αλήπασια". Λοιπόν, έχει ζευγάρια και ενοικιάζει τις προσόδους, το φόρο.

τικά γεγονότα δε μορφώνουν και τον κανόνα: αυτός θα πρέπει να αναζητηθεί σε συνάρτηση με την πρωτόγονη επανάσταση».[12]

Το τέταρτο ζήτημα αναδεικνύει τις διαδικασίες αποδιάρθρωσης των αρματολικών δομών και των μηχανισμών αναπαραγωγής της πρωτόγονης επανάστασης που επέφερε η δυναμική του 1821: κατά «τον Αγώνα τα παλαιά σχήματα θα διευρυνθούν: το στρατιωτικό κόμμα θα έχει μια ευρύτητα που υπερακοντίζει τα στενά περιθώρια της πολεμικής αριστοκρατίας της Τουρκοκρατίας». Επίσης, «η παλιά αντίθεση μεταξύ προύχοντα κι αρματολού σμικρύνεται –χωρίς να παύει να υπάρχει– και προβάλλεται η καινούργια μεταξύ κεντρικών διοικήσεων και αρματολισμού».[13]

Ο στοχασμός που αναπτύσσει ο Ασδραχάς στο κείμενο αυτό αξιοποιεί μια μακρά ιστοριογραφική παράδοση και την αναδιατάσσει σε ένα νέο ερμηνευτικό σχέδιο, με πλούσιο υλικό και ρηξικέλευθες επεξεργασίες. Στη γραφή του, η οργάνωση και ο ερμηνευτικός σχολιασμός των πηγών διέπεται από τη μέριμνα ανάδειξης της διακειμενικότητας των τεκμηρίων, αποκωδικοποίησης της πολυφωνίας ή της μεταβλητότητας των σημαινόντων, επισήμανσης των αλλαγών και των αδρανειών που κρύβονται στις νοητικές δο-

---

Αυτά τα θεωρεί πως είναι εμπορικές επιχειρήσεις. Και, βεβαίως, τα ζευγάρια αφήνουν περίσσευμα, τα πρόβατα αφήνουν περίσσευμα, και αυτά τα περισσεύματα περνάνε στο κύκλωμα της εμπορίας. "Εστάφνισα", υπολόγισα, "μίαν φοράν όλα τα οικονομικά μέσα, και είδα ότι τίποτες δεν ωφελούμαι από το κοινόν". Δηλαδή είδε πόσα παίρνει από την ιδιότητά του ως αρματολού, πόσα παίρνει από την ιδιότητά του ως ενοικιαστή των φόρων, ως κατόχου ζευγαριών, και είδε ότι από το κοινό δεν ωφελείται τίποτε· όλα έρχονται από την άλλη μεριά»: Σπ. Ασδραχάς, «Και πάλι ο Κασομούλης. Από την πολυσημία του οικονομικού», *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης: Κύκλος σεμιναρίων*, Εκδοτική φροντίδα: Ευτυχία Λιάτα - Άννα Ματθαίου - Πόπη Πολέμη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2007, σ. 186-187.

12. Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού...», *ό.π.*, [= *εδώ*, σ. 183].

13. Σπ. Ασδραχάς, «Γύρω από τον αρματολισμό...», *ό.π.*, [= *εδώ*, σ. 155-156].

μές και στους εκφραστικούς τύπους. Ή, όπως πολύ αργότερα θα το διατυπώσει ο ίδιος, «η ιστοριογραφία είναι αναγκασμένη να χρησιμοποιεί κοινώς κατανοητές λέξεις, με την προϋπόθεση όμως ότι θα καθορίσει χρονικά το μεταβαλλόμενο σημαινόμενό τους: χωρίς την προϋπόθεση αυτή, η φράση της ιστορικής αφήγησης θα γινόταν είτε ερμητική είτε θα προσφερόταν σε πολλαπλές συγχρονικές προσλήψεις, μάλιστα αντιθετικές, και προφανείς παρερμηνείες. Και μαζί με τη φράση θα έχανε την ευκρίνειά της η ίδια η αφήγηση ή, ορθότερα, οι τρόποι αφήγησης».[14]

Μετά την ολοκλήρωση των βασικών του σπουδών, το 1960, ο Σπύρος Ασδραχάς προσλαμβάνεται από τον Κ. Θ. Δημαρά ως βοηθός έρευνας στο Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών.[15] Εκεί θα διευρύνει τη βιβλιογραφική του ενημέρωση και θα εμβαθύνει ιδιαίτερα στις εργασίες των ιστορικών των *Annales*. Στις δημοσιεύσεις εκείνης της

14. Ο Ασδραχάς οργανώνει τα τεκμήρια με τη μέριμνα ανάδειξης της λογικής και των ιστορικών περιορισμών που διέπουν τη γραφή τους: «Η ενσωμάτωση των μαρτυριών στην ιστορική αφήγηση ή την καθιστά ερμητική ή καταστρέφει την ερμηνευτική της δυνατότητα, αν δεν προηγηθεί η επίσκεψη των ονομάτων και ο ποιοτικός καθορισμός τους [...] δεν περιγραφούν τα διάφορα επίπεδα σήμανσης, τα σημασιολογικά πεδία [...] Γιατί η αφήγηση δεν αξιοδοτεί πάντα το ίδιο αντικείμενο αναφοράς: ενδιαφέρεται και για άλλα που δεν τα είχε προβλέψει η προηγούμενη αφήγηση ως άξια να "διασωθούν". Και αυτά τα άλλα υπαγορεύουν, με τη σειρά τους, διαφορετικούς αφηγηματικούς τρόπους και μάλιστα διαφορετικές συλλήψεις του αντικειμένου ή των αντικειμένων αναφοράς»: Σπ. Ασδραχάς, «Λέξεις και ιστοριογραφία» και «Ιστοριογραφική πρόσληψη των αστών» στο *Υπομνήσεις. Ιστορικότροπα σημειώματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014, σ. 13-16, 17-21.

15. Για τη συνολική πνευματική και επαγγελματική πορεία του Σπύρου Ασδραχά βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Δημόσια έκθεση για τον Ιστορικό Σπύρο Ι. Ασδραχά», *Τα Ιστορικά*, 61 (2014), σ. 261-267 · «Ο Σπύρος Ασδραχάς στις λευκαδίτικες σπουδές δια βίου, στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 1960-1965, 1987-2001 και στο Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 1983-2011», *Αρχειοτάξιο*, 20 (2018), σ. 23-65.

περιόδου θα μορφοποιηθούν το σχήμα και τα υποδείγματα που αναφέρονται στον όρο *πρωτόγονη επανάσταση*.[16]

Από το 1965, με υποτροφία του ΙΚΥ, ο Ασδραχάς θα πάει για μεταπτυχιακές σπουδές στο Παρίσι και θα βρεθεί στο διανοητικό περιβάλλον του έκτου τμήματος της École Pratique des Hautes Études. Καθοριστικής σημασίας εδώ η παρουσία του συντοπίτη του καθηγητή Νίκου Σβορώνου και του ιταλού ομότεχνου Ρουτζιέρο Ρομάνο.

Στο Παρίσι θα στραφεί προς την οικονομική ιστορία.[17] Ωστόσο, τον καιρό που μελετούσε τα πανηγύρια στην Τουρκοκρατία και

16. «Σουλιώτικα σημειώματα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 19 (1964), σ. 174-185· Σταθάκης Παρούσης (;-1815). Ένας συνεργάτης του Λουδοβίκου Σωτήρη», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 22 (1965), σ. 115-126· «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού. Ένα ακαρνανικό παράδειγμα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 21/126 (1965), σ. 483-500. Στα κείμενα αυτά διακρίνεται ήδη το μπόλιασμα της ματιάς του από τη μελέτη του Fernand Braudel (ενδεικτικά: «Misère et banditisme au XVIe siècle», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 2/2 (1947), σ. 129-142 και, φυσικά, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Armand Colin, Παρίσι 1949. Για τα «Σουλιώτικα σημειώματα» και τους δρόμους που άνοιξε το κείμενο αυτό είναι αναγκαία η αναφορά στο βιβλίο της Βάσως Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1998.

17. Ας κρατήσουμε, ωστόσο, την αντίληψή του για την οικονομική ιστορία: «Μια οικονομική ιστορία, καθαυτή, υπάρχει μονάχα στο βαθμό όπου υπάρχει εξειδίκευση, στο βαθμό όπου για παιδαγωγικούς λόγους ή για λόγους χρόνου, για λόγους τυπικής, σε τελευταία ανάλυση, μεθοδολογίας, αναγκαζόμαστε να μερικεύουμε τα φαινόμενα. Η οικονομική ιστορία είναι ιστορία από την ώρα που εκβάλλει σε κάποιον άλλο χώρο, στο χώρο του κοινωνικού, στο χώρο των νοοτροπιών, στο χώρο της ψυχολογίας των συνόλων. Η οικονομική ιστορία δεν έχει καμιά προτεραιότητα, καθαυτή, απέναντι σε κάποια άλλη ιστορική γραφή, είτε κοινωνική ιστορία λέγεται, είτε ιστορία των ιδεών ή των νοοτροπιών λέγεται. Δεν έχει καμιά προτεραιότητα, ακόμα και αν δεχόμαστε την προτεραιότητα του οικονομικού φαινομένου. Αποκλειστικά αναγωγή στη μελέτη της οικονομίας οδηγεί σε αυτό που λέμε οικονομισμό: η αναγωγή της οικονομικής ιστορίας σε κλειδί για να ερμηνευτούν οι συνολικές συμπεριφορές του ανθρώπου, αυτό την καθιστά πραγματικά ιστορία»: Σπ. Ασδραχάς, «Θέματα και μέθοδοι νεοελληνικής οικονομικής ιστορίας», *Ζητήματα ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 143.

ολοκλήρωνε τη διατριβή του πάνω στα εμπορικά κατάστιχα του Ποθητού Ξένου, επανήλθε στα κλέφτικα και τα αρματολικά, στέλνοντας στο περιοδικό *Études Balkaniques* ένα κείμενο στο οποίο «αναπαράγεται ουσιαστικά» το «ακαρνανικό παράδειγμα» του 1965 –για το οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια– με νέο τίτλο και νέα εισαγωγή, που παραπέμπουν ευθέως στη συνάντησή του με τις έννοιες της «κοινωνικής ληστείας» και των «πρωτόγονων της εξέγερσης» του Eric Hobsbawm.[18] Το κείμενο δημοσιεύτηκε το 1972,[19] τη χρονιά που υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή.[20]

---

18. Sp. Asdrachas, «Quelques aspects du banditisme social en Grèce au XVIIIe siècle», *Études Balkaniques*, 4 (1972), σ. 97-112. Καθώς το υποσημειώνει ο ίδιος στην εισαγωγή, «το άρθρο αυτό αναπαράγει ουσιαστικά ένα κείμενο που είχα δημοσιεύσει στο ελληνικό περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*, XX/126 (1965), σ. 483-500: "Από τη συγκρότηση του αρματολισμού (ένα ακαρνανικό παράδειγμα)". Οι όροι χρησιμοποιούνται με τη σημασία που τους δίνει στην ανάλυσή του ο Eric Hobsbawm». Στην έκδοση του Ερμή, η διατύπωση αλλάζει: «Οι όροι χρησιμοποιούνται στη σημασία με την οποία τους φορτίζει ο Eric J. Hobsbawm»: *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιή΄ και ιθ΄ αι.* (Αθήνα 1982), σ. 374 [= *εδώ*, σ. 157]. Έχει τη σημασία του να θυμηθούμε εδώ την πρώτη έκδοση του Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1959. Οι *Primitive Rebels* δεν παρουσιάζονται στις προσκτήσεις της βιβλιοθήκης του τότε Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών στην Αθήνα. Αποκτήθηκαν από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών μόλις τον Ιανουάριο του 1981. Στο άρθρο του ο Ασδραχάς αναφέρεται σε κατοπινές εκδόσεις που γνώρισε στο Παρίσι: *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, W. W. Norton, Νέα Υόρκη ^{3}1965· *Les primitifs de la révolte dans l'Europe moderne*, Fayard, Παρίσι 1965· *I ribelli: forme primitive di rivolta sociale*, Einaudi, Μιλάνο ^{2}1966. Στο ίδιο κείμενο οι αναφορές στις πρώτες εκδόσεις του Eric J. Hobsbawm, *Bandits*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1969· *I banditi. Il banditismo sociale de l'età moderna*, Einaudi, Τορίνο 1971 (πβ. *εδώ*, σ. 157).

19. Το κείμενο, καθώς επισημαίνεται στο τέλος του, είναι γραμμένο τον Οκτώβριο του 1971.

20. Sp. Asdrachas, *Patmos entre l'Adriatique et la Méditerranée orientale pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle, d' après les registres de Pothitos*

Από το 1974 ξεδιπλώνει τις έρευνές του για την οικονομική ιστορία στις διδασκαλίες του στην École Pratique και στο Πανεπιστήμιο Paris IV. Από το 1982, αναλαμβάνει τη διεύθυνση μεταπτυχιακών και διδακτορικών ερευνών στο Πανεπιστήμιο Paris I, Panthéon-Sorbonne[21] και, από το 1986 ώς το 1988 διδάσκει στην École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS). Το 1983, με τον Φίλιππο Ηλιού και τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο, ιδρύει στην Αθήνα το περιοδικό *Τα Ιστορικά* και, από το 1994, ξεκινούν τα σεμινάριά του στο ΚΝΕ/ΕΙΕ, που θα κρατήσουν έως το 2007.[22]

Το πρόβλημα της *πρωτόγονης επανάστασης* θα αποτελέσει σταθερή αναφορά στα εβδομαδιαία αυτά σεμινάρια στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, καθώς και στις δύο σειρές άρθρων (1992-1994 και 2009-2012) που δημοσίευσε στην εφημερίδα *Καθημερινή* και περιλήφθηκαν στους τόμους *Ιστορικά απεικάσματα* και *Υπομνήσεις. Ιστορικότροπα σημειώματα* από τις εκδόσεις Θεμέλιο.

Το «ακαρνανικό παράδειγμα» του 1965 αποτελεί έργο σταθμό. Εκεί, όπως και στο άρθρο για τον Σταθάκη Παρούση, ο Ασδραχάς έχει ήδη διατυπώσει τον όρο *πρωτόγονη επανάσταση*, για να δια-

Xénos, Διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1972. Το σημαντικό αυτό έργο παραμένει αδημοσίευτο και αμετάφραστο στα ελληνικά στο μεγαλύτερό του μέρος (βλ. την εισαγωγή στο άρθρο του «Δείκτες νοοτροπιών σε μια πολυσύνθετη νησιωτική κοινωνία του 18ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 57 (2012), σ. 283-312· πβ. και «Στο κύκλωμα του εκχρηματισμού: καταναλωτικά δάνεια στην Πάτμο τον ιη' αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 63 (2016), σ. 3-22). Εξίσου, παραμένει αδημοσίευτος ο μεγάλος όγκος της έρευνας για τα πανηγύρια στην οθωμανική περίοδο.

21. Ο κατάλογος των μαθητών του, με τίτλο «Συνορίτες και κοινωνοί, 1974-2007», δημοσιεύεται στο βιβλίο του *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού*, ό.π., σ. 247-254. Βλ. και Ρόδη Σταμούλη, «Σεμινάρια: Παρίσι - Αθήνα», *Τα Ιστορικά*, 61 (2014), σ. 331-334.

22. Έχουμε ήδη παραπέμψει στα σεμινάρια αυτά που είναι ηχογραφημένα και αναρτημένα στον ιστότοπο του αποθετηρίου «Ήλιος» του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (http://helios-eie.ekt.gr).

φοροποιήσει τις ρομαντικές προεκτάσεις που θα έπαιρνε η μετέπειτα «πανηγυρική» ιστοριογραφία, όπως τη χαρακτηρίζει.[23]

Στη δεύτερη γραφή του κειμένου, το 1972, στο άρθρο «Quelques aspects du banditisme social», εισάγει στον τίτλο και αρκετές φορές στο σώμα του κειμένου την έννοια της *κοινωνικής ληστείας*, υποσημειώνοντας πως ο όρος *πρωτόγονη επανάσταση* χρησιμοποιείται με τη σημασία που του δίνει στην ανάλυσή του ο Χόμπσμπομ, αλλά και διευκρινίζοντας πως «οι συμπεριφορές που αποδεσμεύονται έτσι μπορούν να εισαχθούν σε μια τυπολογία της κοινωνικής ληστείας στα Βαλκάνια, βάσει της οποίας θα μπορούσε να συγκροτηθεί ένα μοντέλο που θα λάμβανε υπόψη τις ιδιαίτερες νοηματοδοτήσεις (σημασίες) που προσδίδει ο ιστορικός χρόνος σε συμπεριφορές οι οποίες, κανονικά, μοιάζουν αμετάβλητες».[24]

---

23. Η «πανηγυρική ιστοριογραφία, που ταυτίζει τους κλέφτες με τους αρματολούς και τους επενδύει με μια, ιστορικά ύστερη, εθνική ιδεολογία, εκδηλώνεται με μια διχοτομική διάκριση αρματολών και κλεφτών που, πάλι, η γνώση του περιγραφικού υλικού έρχεται να την απαμβλύνει εκλεκτικά (κλέφτες που γίνονται αρματολοί και το αντίστροφο), χωρίς ωστόσο αυτή η εμπειρική γνώση να φτάνει στη διατύπωση ενός μοντέλου συμπεριφοράς»: Σπ. Ασδραχάς, «"*Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Επιμέλεια: Αλέξης Πολίτης, Αθήνα Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1973...", Βιβλιοκρισία», *Ελληνικά*, 27 (1974), σ. 427-439: 427 [= *εδώ*, σ. 212]. Στο κείμενο αυτό ο Ασδραχάς, αναγνωρίζοντας την σημασία του βιβλίου και την ποιότητα του συγγραφέα, συμπυκνώνει την εννοιολόγηση της *πρωτόγονης επανάστασης* και αναπτύσσει την προβληματική του για τη μετάπλαση των γεγονότων στο κλέφτικο τραγούδι. Το μεταγενέστερο έργο του Αλέξη Πολίτη αποτελεί απόδειξη του δημιουργικού διαλόγου και της γόνιμης επικοινωνίας του με τον Σπύρο Ασδραχά. Ο Παντελής Μπουκάλας, («Μια καθαρή ματιά στο δημοτικό τραγούδι», εφ. *Η Καθημερινή*, 2 Μαρτίου 2011) θα επισημάνει την υψηλή επιστημονική ευθύνη που οδήγησε τον Αλέξη Πολίτη στην ανατύπωση των *Κλέφτικων* (Ερμής, 1981) με την προσθήκη μιας «αυτοκαταστροφικής» σημείωσης: «Η κριτική της επιλογής αυτής από τον Σπ. Ι. Ασδραχά, ορισμένες παλαιότερες μελέτες που μου είχαν διαφύγει, τα νέα κείμενα που περιέχει το αρχείο του Fauriel στο Παρίσι, καινούργιες ανιχνεύσεις και ιστορικές προσεγγίσεις με οδήγησαν σε επανεκτιμήσεις και διαφοροποιήσεις». Πβ. και τη μαρτυρία του Αλέξη Πολίτη «Μαθητείες», *Τα Ιστορικά*, 67 (2018), σ. 53-54.

24. Sp. Asdrachas, «Quelques aspects du banditisme social», *ό.π.*, σ. 97.

Στην τρίτη γραφή του ίδιου κειμένου (1982) που αναδημοσιεύεται εδώ, ο Ασδραχάς επαναφέρει τον αρχικό τίτλο της *Επιθεώρησης Τέχνης*, αναδιατυπώνει την εισαγωγή του γαλλικού κειμένου που αναφέρεται στην «τυπολογία του βαλκάνιου κοινωνικού ληστή», περιορίζει μόνο εδώ την αναφορά στην «κοινωνική ληστεία» και ο όρος τίθεται εντός εισαγωγικών. [25]

Καθώς είδαμε, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και πριν διαβάσει τους *Primitive Rebels* του Χόμπσμπομ, ο Ασδραχάς είχε ήδη διαφοροποιήσει την προσέγγισή του για τον αρματολισμό από την παραδομένη ιστοριογραφία. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 έχει πια εμβαθύνει στα προβλήματα των νοητικών δομών που παραπέμπουν στη μεγάλη διάρκεια και μπορεί πλέον να αξιοποιήσει κριτικά τις έννοιες της «πρωτόγονης εξέγερσης» και της «κοινωνικής ληστείας» του Χόμπσμπομ, συνδέοντάς τις με τις μπρωντελι-

---

Πβ. τη διατύπωση στην έκδοση του 1982: «Οι συμπεριφορές που προκύπτουν μπορούν να ενταχθούν στην τυπολογία της βαλκανικής κοινωνικής ληστείας: μια τυπολογία με αφετηρία την οποία η συγκρότηση του μοντέλου θα μπορούσε να λάβει υπόψη της τις ιδιαίτερες σημασίες που ο ιστορικός χρόνος προσδίδει σε συμπεριφορές που τυπικά μοιάζουν σταθερές» (*εδώ*, σ. 158).

25. Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού», *ό.π.*, σ. 231-232 [= *εδώ*, σ. 157-158]. Στην τελευταία αυτή έκδοση το ζήτημα αποδίδεται ως εξής: «Οι κλέφτες, όπως οι ομόλογοί τους σε άλλες βαλκανικές χώρες, αποτελούν στην Ελλάδα τη διαρκή εκδήλωση της πρωτόγονης επανάστασης στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας· άλλες μορφές πρωτόγονης επανάστασης επιβεβαιώνονται παράλληλα ή εισδύουν στις συμπεριφορές των κλεφτών και γίνονται ένας συντελεστής των νοοτροπιών και της ιδεολογίας της πρωτόγονης επανάστασης και των κοινωνιών από τις οποίες αυτή αναδύεται: ο χιλιασμός και τα παραδοσιακά αντιστασιακά κινήματα μπορούν να δείξουν την παράλληλη ύπαρξη ή τη σύγκλιση αυτών των μορφών ανταρσίας στην "κοινωνική ληστεία". Πριν όμως επιχειρήσει κανείς να συγκροτήσει το μοντέλο του βαλκάνιου πρωτόγονου επαναστάτη και να διακρίνει το βαθμό ταύτισης και απόκλισης από το γενικό μοντέλο της πρωτόγονης επανάστασης, χρειάζεται να διασαφηνίσει μερικούς ιστορικούς και κοινωνικούς όρους που συνθέτουν το πλέγμα μέσα στο οποίο η κοινωνική ληστεία αποκτά τα γενικά και ατομικά της χαρακτηριστικά»: στο *ίδιο*, σ. 231 [= *εδώ*, σ. 157].

κές διάρκειες. Σε κάθε περίπτωση, η συνάντησή του με το έργο του Χόμπσμπομ θα είναι καθοριστική για την επεξεργασία της έννοιας της *πρωτόγονης επανάστασης* ως ερμηνευτικού εργαλείου.

Στα κείμενα εκείνης της περιόδου η *πρωτόγονη επανάσταση* αντιμετωπίζεται ως αυτοτελές ιστορικό, δομικό φαινόμενο που αναφέρεται στη μεγάλη διάρκεια. Αποτελεί γενικό προσδιορισμό ιστορικών φαινομένων, αλλά δεν αρκεί για να ερμηνευτεί ιστορικά και συγκεκριμένα κανένα από αυτά.

Έχοντας, από φοιτητής ακόμη, μελετήσει παραδείγματα από τους ληστές και τους πειρατές σε Ανατολή και Δύση ή τους χιλιαστές επαναστάτες και τους εξεγερμένους, ξέρει πως τέτοιες εκφάνσεις της πρωτόγονης επανάστασης, καίτοι εγγράφονται στις κρίσεις του παλαιού κόσμου και του «παλαιού καθεστώτος», έχουν σφραγίσει τις ασύμμετρα παράλληλες ιστορίες εξάπλωσης της κυριαρχίας του δυτικού πολιτισμού, του εμπορίου και του καπιταλισμού.

Παρά τη χρήση, το 1971, της ιδέας για την «κοινωνική ληστεία», διατηρεί μια κριτική έγνοια, την οποία θα προσπαθήσει, δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, να την ορίσει στα σχόλιά του στη συνάντηση που πραγματοποιήθηκε το 1985 στην EHESS με θέμα τις «διαστάσεις της πρωτόγονης εξέγερσης στην κεντρική και στην ανατολική Ευρώπη». Εκεί, ακολουθώντας την εννοιολόγηση του Χόμπσμπομ, αναπτύσσει τη δική του προβληματική για τα ερμηνευτικά όρια των θεωρητικών σχημάτων έναντι της λογικής των ιστορικών υποκειμένων που αποδεσμεύεται από τα τεκμήρια.[26]

Όπως θα γράψει πολύ αργότερα, η καθοριστική συμβολή του

26. Βλ. Sp. *Asdrachas* «Introduction» και «Documents», στο «*Dimensions de la révolte primitive*», *Questions et débats sur l'Europe centrale et orientale*, 4 (1985), σ. 85-88, 108-114. Πολύ αργότερα θα διατυπώσει την κριτική του θέση για το πολυσχιδές έργο του Χόμπσμπομ που ενέπνευσε σημαντικά και τον ίδιον: «ιστοριογραφικές συνθέσεις χωρίς τεκμηριωτική ευρηματικότητα»: Σπ. Ασδραχάς, «Έρικ Χομπσμπάουμ: Ερευνητής της κοινωνικής λειτουργίας του παρελθόντος», εφ. *Η Αυγή*, 10 Νοεμβρίου 2013.

Χόμπσμπομ αφορά την «άμεση ή έμμεση επίπτωσή του στη μελέτη των παραδοσιακών νοοτροπιών και της εξεγερτικότητας ή της επαναστατικότητας, που είναι το σύνδρομο των πρώτων· περιορίζομαι στο ελληνικό παράδειγμα [...] Πρόκειται για [...] έναν συγκρητισμό που απορρέει από την επιστασία των ελληνικών όρων που στοιχειοθέτησαν την έννοια του παραδοσιακού [...] Αυτός ο συγκρητισμός δείχνει την ουσιώδη συνεισφορά του υποδείγματος του Χόμπσμπομ, συνεισφορά πολύ "επιχειρησιακή", όπως λέμε, απ' ό,τι θα ήταν η μεταφορά ενός μοντέλου, χωρίς τούτο να έχει ανασηματοδοτηθεί από τον διάλογο με τις πηγές και τη συνείδηση ότι οι νοοτροπίες ανήκουν στην μπρωντελική μακρά διάρκεια».[27]

Το υπόδειγμα του «βαλκάνιου πρωτόγονου επαναστάτη» οφείλει να αναμετρηθεί με τις χρονικότητες των τεκμηρίων όπου διασώζονται οι μαρτυρίες. Όπως αναφέρει ο Ασδραχάς, «ο Χόμπσμπομ είχε τους προγενεστέρους του και τους συγχρόνους του. Σωστά δόθηκε έμφαση στη μαρξιστική ομάδα των Άγγλων ιστορικών που δημιούργησαν το περιοδικό *Past and Present*. Ο ίδιος ο Χόμπσμπομ το έχει αντιδιαστείλει από τα γαλλικά *Annales* των Μαρκ Μπλοκ, Λυσιέν Φεβρ και του διαδόχου τους Φερνάντ Μπρωντέλ. Δεν απευθύνομαι στην υστερότερη ιστορία των *Annales*. Με δυο λόγια, ο Χόμπσμπομ είχε συνομιλητές, ορισμένων από τους οποίους ίσως και να επέκτεινε το έργο τους [...] Η ενσωμάτωση στην ευρωπαϊκή ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 έχει κι αυτή τα προηγούμενά της. Θα ήταν περιττή η βιβλιογραφία γύρω από το Ανατολικό Ζήτημα, ας υπομνήσω ωστόσο, την *Ευρωπαϊκή Ιστορία* του Κρότσε, όπου, όπως ήταν επόμενο είχε τη θέση της στην ευρωπαϊκή Ιστορία, γιατί εντάχθηκε στο ευρωπαϊκό φιλελεύθερο κίνημα. Κοντολογίς, ο Έρικ Χόμπσμπομ είχε τους προγόνους του από τους οποίους διαφοροποιήθηκε λόγω της μαρξικής αντίληψης που διατρέχει και καθορίζει το έργο του. Βεβαίως, οι Άγγλοι μαρ-

27. Σπ. Ασδραχάς, «Επιρροές και επιδράσεις», στο αφιέρωμα «Στον αστερισμό του Έρικ Χομπσμπάουμ (1917-2012)», εφ. *Η Αυγή* / «Ενθέματα», 7 Οκτωβρίου 2012.

ξιστές δεν ήταν οι μόνοι που είχαν κατανοήσει την πολυπλοκότητα του κοινωνικού σχηματισμού. Και πάλι θα ήταν άχαρο να αναφερθώ σε ονόματα, αλλά δε θα ήθελα να ξεχάσω τον Αιμίλιο Σερένι και τον Πιερ Βιλάρ. Ακόμη περισσότερο ίσως, την περίπτωση του σοσιαλιστή ιστορικού Ερνέστ Σελεστίν Λαμπρούς που ανέδειξε τα όρια της συγκυρίας, όχι μόνο της οικονομικής αλλά και της επέκτασής της, που οδηγούν στην επανάσταση: "Πώς γεννιούνται οι επαναστάσεις". Μέσα σ' αυτόν τον αστερισμό, και τους άλλους που παραλείπω, θα πρέπει να τοποθετηθεί το έργο του Χόμπσμπομ. Ίσως να μην είναι ακόμα η στιγμή».[28]

Για τον Ασδραχά, λοιπόν, η έννοια της *πρωτόγονης επανάστασης* αναφέρεται σ' έναν τύπο συμπεριφοράς, στάσεων και νοηματικών μοτίβων,[29] που εγγράφεται στη μακρά διάρκεια και δεν υποδεικνύεται παρά από θραύσματα μαρτυριών της πράξης. Θραύσματα μοτίβων που κινητοποιούν τους ανθρώπους και ορίζουν ακολουθίες γεγονότων, θραύσματα εκφραστικών τύπων μη χρονολογήσιμων, χωρίς σαφήνεια ως προς τον γεωγραφικό τους επιμερισμό.

Στην εισαγωγή του άρθρου «Quelques aspects du banditisme social» αναφέρεται, ανάμεσα σε άλλα σημαντικά, και στη χιλιαστική εσχατολογία ως «μορφή της πρωτόγονης επανάστασης», που είναι

28. Σπ. Ασδραχάς, «Έρικ Χομπσμπάουμ», *ό.π.*· ο ίδιος, «Επιρροές και επιδράσεις», *ό.π.*

29. «[Κλέφτες και αρματολοί] αποτελούν δυο λειτουργίες που ανήκουν στο ίδιο σύνολο, την πρωτόγονη επανάσταση, της οποίας οι δυνατότητες ενσωμάτωσης μέσα στο κοινωνικό, πια, σύνολο εκδηλώνονται ιστορικά με το θεσμό του αρματολικιού, όπου ολοκληρώνεται η διαδικασία ενσωμάτωσης και στο ιδεολογικό επίπεδο: η ανταρσία βρίσκει τη δικαίωσή της στο μόρφωμα μιας κοινωνικής αυθεντίας, τον αρματολό, αυθεντίας που εκφράζει ακριβώς τα όρια της πρωτόγονης επανάστασης, δηλαδή την αδυναμία της να αρθεί σε ενεργητική επανάσταση με δική της κοινωνική δυναμική. Οι εκπρεπέστεροι φορείς της πρωτόγονης επανάστασης έδρασαν σε όλη την κλίμακα με την οποία εκφράζεται η επικοινωνία ανάμεσα στην ανταρσία και στην ενσωμάτωση»: Σπ. Ασδραχάς, «*Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα…*», *ό.π.*, σ. 429 [= *εδώ*, σ. 215-216].